

УДК 321. 7

РОЛЬ ЛІВИХ ТЕЧІЙ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ХХ ст. У ФОРМУВАННІ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ЗМІСТУ СВОБОДИ ЯК ЗАСАДНИЧОЇ КАТЕГОРІЇ ТЕОРІЇ ДЕМОКРАТІЇ

Катерина Сичик

*Львівський національний університет ім. І. Франка
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: Sychyk.Kateryna@gmail.com*

Розглянуто процес інституалізації альтернативного змісту свободи у дискурсі політичної теорії. Виявлено закономірності трансформації теоретичних конструктів ліберальної теорії свободи й практики інституційних та соціокультурних аспектів сучасних демократій під впливом марксизму та його теоретичного спадку другої половини ХХ сторіччя. Проаналізовано сутнісні особливості неомарксистського трактування свободи людини у рамках навколо політичного дискурсу та у межах інститутів сучасної держави, кращою формою організації якої на даному етапі становлення країн розвинутого лібералізму вважається демократія. Проаналізовано вплив ідей та концептів раннього К. Маркса на процес становлення сутнісних аспектів лівих візій критичної теорії соціальної організації.

Ключові слова: демократія, марксизм, неомарксизм, свобода, капіталізм, людина, актор, дискурс.

Досліджуючи народження альтернативних моделей демократії, важливим, на наш погляд, є звернення до переосмислення феномену свободи, що склалось в рамках теоретичних витоків марксизму. Як зазначає М. Мамардашвілі, К. Маркс здійснив найсуттєвішу та глибинну революцію, а саме революцію у вивченні свідомості, створивши умови, коли «новий предметний континент відкритий для подальшої роботи, і мислити по-старому вже не можливо» [11, с. 15]. Завдяки К. Марксу виникла феноменологія, соціальна психологія, теорія ідеології, соціальна теорія знання та ін. Себто, той внесок, який він зробив у розвиток онтології, гносеології є чи не найвирішальнішим у сучасній історії людства. Тому, обійти теорію марксизму та сучасні його форми, які, власне, і стали могутнім чинником трансформації ліберальної ідеології, було б не логічно.

Отже, *метою* статті є виявлення та аналіз впливу лівих теорій на формування альтернативних концепцій свободи в контекстах формування сучасних моделей демократії. Цей теоретичний екскурс формується значною мірою на основі соціальних концепцій К. Маркса, утилітаризмі Дж. Ст. Мілля й І. Бентама, соціально-психологічних концепціях Е. Фромма, М. Горкхаймера, Т. Адорно, Г. Маркузе. Важливою в межах нашого аналізу є дискурсивна теорія, що була реалізована у працях К.-О. Апеля, Ю. Габермаса та ін.

Відкривши світу соціальну сутність людини, К. Маркс фактично обґрунтував ще відому тезу Арістотеля, про те, що «людина – це соціальна істота», у зв'язку з цим, якщо так, то мислити інакше як категоріями приналежності вона не в змозі. Ми не будемо тут розглядати смислопродукуючу проблематику, що мала місце у роботах К. Маркса, хотілося б тільки наголосити, на тому, що якщо людина певним чином розуміє себе й

оточуючий світ, вона відповідно до цих конструкцій буде розуміти і свою свободу. Ще у ранніх працях (наприклад, «Філософсько-економічні рукописи 1844 року»), в яких відчутна ще антропологічна проблематика, притаманна Л. Фейербаху, родова природа людини визнається ключовою категорією аналізу. І далі, саме сутність відчуження полягатиме, власне, у запереченні родової сутності. У тому швидкому і помилковому русі до абстрактної ліберальної свободи, яка досягається максимальною «неналежністю» до соціального організму, людина втрачає можливість пізнання свободи. Капіталістичне суспільство з його надіндивідуалізмом, призводить до того, що людина не відчуває себе частинкою цілого, а прагне до конфронтації, боротьби інтересів, оскільки її лібералізм стверджується в якості детермінанти стану, в якому духовне єднання стало принципово несумісним з індивідуальним благом. Коли К. Маркс каже, що спосіб мислення, а отже і спосіб дій людини визначається тими відносинами, які склалися в соціальній системі, хай навіть ці відносини у нього суто економічні, ми схильні розглядати це як фактор того, що свобода повинна бути пов'язана не з відчуженням, а скоріше з соціальним єднанням. Лише у полі здорової комунікації, соціальної взаємодії у середовищі об'єднаному спільними цінностями соціальної справедливості, можливим є існування свободи. І не потрібно у дискурсі свободи, коли справа доходить до критики марксизму – такого, який ми маємо у самого К. Маркса, одразу наголошувати на співставленні свободи та рівності, здавалося б абсолютно не сумісних категорій. Рівність є похідною від соціальної справедливості, яка досягається в умовах цілісності соціального організму, тоді як свобода вже імпліцитно міститься у цьому понятті справедливості.

Інше питання: матеріалізм К. Маркса. У працях Е. Фромма прослідковується таке собі традиційне уявлення американського публіциста про спорідненість у марксизмі матеріалізму з грубим утилітаризмом [10]. Якщо розглядати так звані, дві сторони соціальної діяльності: матеріальну, пов'язану з бажанням матеріального добробуту, й духовну, то К. Маркс набагато більше дбав про другу, ніж ліберальна концепція, надто коли вона поглинає цінності утилітаризму, що спостерігаємо у Дж. Ст. Мілля. І хоча цей утилітаризм не такий явний як утилітаризм І. Бентама, проте конотації відчужаються різноч. Діалектичний матеріалізм ми тут не розглядатимемо, адже це суто філософська проблематика, яка піднімається в працях К. Маркса і яка, варто зауважити, є вирішальним фактором виникнення феноменології, як способу пояснення формування мисленневих конструктів свідомості.

Отже, вихідним прагненням, що мали наслідком виникнення концепції К. Маркса, було зцілення людини від «смиислової сліпоти», яка стосувалася абсолютно всіх її соціальних вимірів, у тому числі і виміру свободи. І коли, актуальною інтерпретацією свободи у марксизмі є її висвітлення в якості «похідної від суспільної необхідності», видається дивним, що така дефініція не провокує глибинніше розуміння. Адже суспільна необхідність детермінована соціальною сутністю істоти, яка прагне свободи, тому скоріше суспільна необхідність тут буде похідною від свободи, а не навпаки.

Ліберальні теоретики, критикували марксизм з позицій, усвідомлення того, що ніяке телеологічне бачення суспільного розвитку не може бути сумісним із свободою, просто через те, що вони ніколи не надавали їй належного місця у власних дослідженнях. І хоча К. Маркс можливо багато у чому помилявся, проте бачення людини як «істоти соціальної», її сутності, що набувається у результаті соціальних взаємодій, відносин, є фундаментальним. Якщо цю фундаментальність враховують при дослідженні ідеології, людської свідомості, економічних основ буття, її не недостатнім

чином інтегрують у дослідження соціального феномену свободи в контекстах найбільш актуальних форм політичної організації – демократій. Зрозуміло, що всім нам стає страшно від спогадів про тоталітарний режим, який існував у СРСР. Усі ми прагнемо уникнути його повторення в історії людства, проте ці страхи не повинні сприяти нехтуванню таких значних мисленневих доробків. Ми не повинні вважати єдино правильним те, що розуміння свободи, як і більшості інших явищ у межах лібералізму є досконалим, навіть тоді, коли достеменно відомо, що досконалість не має меж. Отже, можна дійти висновку: оскільки лібералізм виходить з того, що якісного розуміння свободи не може існувати, а отже фактично об'єктивно не може існувати феномен свободи загалом (так як це поняття розкривається через відсутність чи належність окремих прав), потрібно лише максимально розширювати межі, які сприяють реалізації суб'єктивності свободи. Натомість, коли марксизм нагадує нам, що ми все ж існуємо у подібних соціальних умовах, користуємося подібними мисленневими схемами (чим би вони не були детерміновані), і тому повинні максимально реалізувати свою природу – дійти до об'єктивного погодження з приводу поняття свободи та справедливості (певних базових засад існування суспільства). Тому, головна проблема у К. Маркса – невдале розуміння природи та суті соціальних відносин.

Цікавим у цьому питанні є сучасний неомарксизм. Він відмовляється від принципу першості виробничих відносин у межах здорового суспільства, хоча і визнає, що елементи її існують у суспільствах сучасних, точніше постіндустріальних, проте вони тут скоріше символічні. Якщо у К. Маркса питання формування цінностей залишалось відкритим, адже першочергово потрібно позбутися економічної нерівності, що б вільно вступати у дискурс з приводу духовних основ, то неомарксистичні в умовах впливу структуралізму, герменевтики та феноменології, розглядають необхідність переходу вже не від однієї економічної формації до іншої, а скоріше від однієї ціннісної системи до ціннісної системи, якщо їй не протилежна, то, принаймні, значно відмінної.

Дискурсивна теорія, соціально-психологічні концепції, дослідження соціальної динаміки, які розроблялися в межах неомарксизму Франкфуртської школи спричинили значні дискусії в наукових колах, надто коли ми говоримо про цей напрям як чи не єдину реальну альтернативу ліберальному редукціонізму.

Свобода сучасних демократій є однозначною основою для побудови соціальних теорій, проте, як ми вже зазначали, не є однозначною з точки зору її смислового наповнення. Концепції Е. Фромма, М. Горкхаймера, Т. Адорно та, значною мірою Г. Маркузе, стосуються аналізу соціально-психологічних характеристик і усього постіндустріального суспільства, і окремих його учасників (суб'єктів) й сприяють, відповідно, певному баченню свободи з позицій психологічних характеристик особи, яка опинилася у такому соціальному просторі. Ці теоретичні віяння актуальні в першу чергу тому, що сьогодні історична ситуація, соціальна динаміка, вплив НТП, інформаційна активність соціальних агентів й інше, не може не вплинути на трансформацію бачення людиною себе, свого оточення та свого місця в соціальному середовищі, й відповідно детермінованого цими трьома аспектами поняття особистої свободи. «Втеча від свободи» Еріха Фромма [10] чи не найкраще описує ті тенденції, які існують в індивідуальному та груповому прагненні свободи чи визначеності (в даному випадку йдеться про визначеність волею абстрактного авторитетного суб'єкта, який володіє правом «легітимного символічного насильства»). Дослідник акцентує увагу на понятті свободи, виводячи його із суб'єктивного бажання щастя, яке в залежності від аксіологічної характеристики соціуму може перебувати зі свободою у відношеннях

взаємовиключення. Так стається у посттоталітарних суспільствах, які все ще залишаються у путах тієї ідеології, в нездатності трансформувати свою систему мислення.

Найважливішою в межах даного аналізу є дискурсивна теорія, яка була реалізована у працях К.-О. Апеля, Ю. Габермаса та ін. Останній, зокрема, пропонує своє бачення процедурної (і не тільки) справедливості, що досягається головно за допомогою соціального дискурсу та комунікації.

Виходячи з того, що «політичний лібералізм світоглядно нейтральний, так як представляє собою розумну конструкцію і сам при цьому не претендує на істинність» [9, с. 141], Ю. Габермас намагається дещо відійти від пропонованих лібералізмом схем, залишаючись тим не менше в межах його дискурсу. Розглядаючи концепцію Д. Роулза, дослідник зазначає, що прагнучи поєднати два принципи (свобод та розподілу), Дж. Роулз віддаючи перевагу основним правам (свободам), зазнає труднощів в умовах їх сумісності з парадигмою розподілу. «Правами можна користуватися лише здійснюючи їх. Їх не можна ототожнювати з тими благами, які підлягають розподілу, не відмовившись від їх деонтологічного смислу. Рівномірний розподіл прав виникає лише тому, що їх носії взаємно визнають один одного вільними та рівними. Зрозуміло, існують права на справедливу долю благ або можливостей, проте самі права регулюють відносини між акторами і, на відміну від речей, не можуть «належати» їм» [9, с. 128]. Себто йдеться про вимушену необхідність розгляду основних свобод як основних прав з попередньою їх інтерпретацією в якості основних благ. «Проте, тим самим – каже Ю. Габермас – він уподібнює деонтологічний смисл обов'язкових для нас норм телеологічному смислу цінностей, яким ми віддаємо перевагу» [9, с. 128].

Тобто мова йде власне про той телеологічний смисл, який так прагне обійти Дж. Роулз, так само, як і будь-який інший апологет ліберальної доктрини. Проте, проблема полягає у тому, що, власне, норми використовуються соціальними агентами у форматі необхідності, яка рівно важлива для всіх, та яка потребує дотримання, без будь-якого ціннісного наповнення. Тоді як цінності стосуються в основному того, «яка поведінка буде нам рекомендована». «Визнання норми зобов'язує своїх адресатів без яких-небудь виключень та рівною мірою, тоді як цінності наділяють перевагою ті або інші блага, яких варто прагнути в умовах певних колективів» [9, с. 128]. Тут цікавим є те, що критикуючи Дж. Роулза, Ю. Габермас виходить у площину аналізу рівності можливостей реалізації основних прав, які Дж. Роулз так майстерно замінює на блага, аргументуючи це необхідністю, власне, концепцією самої «справедливості як чесності». Ю. Габермас зазначає: «Тільки між правовою здатністю, з одного боку, та наявними шансами на використання прав – з іншого, може виникнути сумнівна невідповідність, тоді як між фактичним володінням благами та фактичним використанням благ невідповідності подібного роду не виникають» [9, с. 131].

Інший момент, що приводить Ю. Габермаса до критики роулзівської теорії з позиції дискурсивного бачення розв'язання соціально значущих питань, – це поняття «завіси незнання» та «концепції публічного застосування розуму». Отже, виходячи з позиції соціальної належності індивіда, дослідник акцентує на необхідності поінформованості сторін про умови, в яких реалізовуватиметься їх проект із розумінням усієї мережі суб'єктивних інтересів, що матимуть також і телеологічний смисл. Йдеться про необхідність інтерсуб'єктивної процедури аргументування суб'єктивної позиції в умовах «вільного від будь-якого примусу дискурсу, вільних та рівних учасників, кожний з яких зобов'язаний брати на себе точку зору усіх інших, і тим самим розділяти їх само-

світорозуміння» [9, с.133]. В результаті утворюється така-собі «ми-перспектива», звертаючись до якої, усі зацікавлені особи можуть спільно вирішити, чи хочуть вони зробити основою своєї практики ту чи іншу норму.

У тому, що стосується «концепції публічного застосування розуму», Дж. Роулз ніби пропонує можливість такого обговорення, проте це обговорення наперед визначеного проекту, висока цінність якого, наче, вже сама собою зрозуміла і нічого іншого крім прийняття та погодження учасники дискурсу привнести не можуть [8]. Це, власне, випливає з того, що дана теорія фактично засновується у контексті теорії раціонального вибору, коли акторами є раціональні агенти.

Далі Ю. Габермас наголошує на факторі когнітивної змістовності суспільної моралі, тим самим відходячи з позицій категоричного імперативу І. Канта. Себто, коли Дж. Роулз, наслідуючи І. Канта, говорить про неможливість публічної оцінки наявних норм, які слугують механізмом закріплення існуючого політичного і соціального порядку [8], дискурсивна етика наголошує на принциповій інтерсуб'єктивності когнітивних процесів пов'язаних із ціннісними аспектами динаміки соціальної системи загалом. «Така «моральна точка зору» знаходить операційне застосування за допомогою різних принципів та процедур – не важливо, чи йде мова про категоричний імператив або, як у Міда, про ідеальний обмін ролями, про правило аргументування, як у Скенлона, або ж, як у Роулза, про конструювання вихідного стану, який встановлює належні обмеження для раціонального вибору партій. Ці різноманітні задуми мають одну-єдину мету: сприяти домовленості або взаєморозумінню, що полягає у досягненні результату задоволення нашої інтуїції рівної поваги та солідарної відповідальності за кожного» [9, с. 166].

Для розуміння феномену свободи у сучасній демократії дискурсивна теорія має неабияке значення, так як вступаючи у суперечку з процедурною концепцією Дж. Роулза, ліберальним формалізмом, які в результаті своєї ніби то нейтральності упускають певні аспекти, які можуть детермінувати наявність того-таки телеологічного смислу, змушує нас враховувати певну динаміку соціальних процесів, етичну їх складову, навіть коли мова йде про суто процедурний зміст теорії [8]. Коли йдеться про інтерсуб'єктивність розуміння свободи, ми наголошуємо на тому, що яким би різноманітним не було якісне його бачення, об'єктивно існує певне погоджене соціальне розуміння цього поняття, яке розділяє кожен соціальний агент, як учасник соціального дискурсу, проте, в даному контексті це погоджене розуміння не стосується лише необхідності відсутності перешкод, чи то наявності окремих свобод, а воно вже зачіпає певні більш глибинні розуміння власне суті самої свободи людини, цінність якої визнається усіма, як один з базових моментів функціонування соціального організму. Ліберальна концепція не може собі дозволити якісне розуміння свободи, оскільки той процедурний зміст, яким вона оперує, без особливих перешкод може спричинити умови тоталітарного «за-мене-визначення». Проте, коли ми говоримо про дискурсивну практику та необхідність соціального консенсусу, ми тим самим віддаляємо себе від загрози тоталітаризму, переносячи тягар відповідальності за впровадження погоджених цінностей на самих учасників дискурсу.

Тут ще важливою є така річ, про яку зазначає К.-О. Апель – необхідність трансформації категоричного імперативу І. Канта в умовах дискурсивних практик, коли такий дискурс визнаватиметься вихідною умовою нормативних конструкцій. Відповідно до цього принципу К.-О. Апель формує таку максиму дії: «Чини тільки згідно з максимою, виходячи з якої, ти на підставі реальної згоди з учасниками або їхніми

представниками, або – замість цього – на підставі відповідного розумового експерименту в змозі припустити, що результати й побічні наслідки в задоволенні інтересів кожного окремого учасника, очікувані всезагального дотримання даної максими, можуть бути без примусу прийняті усіма» [1, с.231].

Отож, варто зазначити, що для можливості правильного аналізу втілення свободи як категорії буття людини у сучасних демократіях, необхідною умовою є врахування і його ліберального смислу, і тієї альтернативи, що склалася у межах дотичних то теорії марксизму концепцій, які підходять до розуміння цього складного феномену з дещо відмінних позицій. Разом з тим у реконструкції смислів та теоретичних конструктів свободи, як базової категорії ціннісних та інституційних трансформацій форм соціально-політичної організації, а отже і форм сучасних демократій, полягає глибинне розуміння причин та змістів формування й втілення нових моделей демократичних перетворень.

Список використаної літератури:

1. *Апель К.-О.* Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу / К.-О. Апель // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – Київ : Лібра, 1999. – С. 395–412.
2. *Бурдьє П.* Социология политики / П. Бурдьє; пер. с фр., сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – Москва : Socio-Logos, 1993. – 336 с
3. *Хабермас Ю.* Три нормативні моделі демократії // Демократія : антологія; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 364–372.
4. *Липман У.* Публичная философия / У. Липман; пер. с. англ. И. Мюрберг. – Москва : Идея-Пресс, 2004. – 160 с.
5. *Локк Дж.* Два трактата про врядування / Дж. Локк; пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. – Київ : Основи, 2001. – 264 с.
6. *Мамардашвили М.* Анализ сознания в работах Маркса / М. Мамардашвили // Вопросы философии. –1968. – № 6. – С. 14–25.
7. *Маркс К.* Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений/ К. Маркс, Ф. Энгельс // Избр. произведения в 3-х т. – М. : Изд-во полит. литературы, 1970. – Т.1. – С.2–43.
8. *Маркузе Г.* Разум и революция / Г. Маркузе; пер. с англ. А.Л. Шурбелев. – СПб. : Владимир Даль, 2000. – 541 с.
9. *Роулз Дж.* Політичний лібералізм / Дж. Ролз ; пер. з англ. О. Мокровольського. – Київ: Основи, 2000. –382 с.
10. *Хабермас Ю.* Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас; пер. с нем. Ю. С. Медведева; под ред. Д. В. Складнева – СПб. : Наука, 2001. – 417 с.
11. *Фромм Э.* Бегство от свободы / Э. Фромм. – Москва : АСТ, 2007. – 382 с.

Стаття надійшла до редколегії 20.01.2016

Прийнята до друку 19.02.2016

**THE ROLE OF LEFT CURRENTS OF POLITICAL THOUGHT OF THE XX
CENTURY IN THE FORMATION OF ALTERNATIVE FREEDOM CONTENT AS A
FUNDAMENTAL CATEGORY OF THE THEORY OF DEMOCRACY**

Kateryna Sychyk

*Lviv National University Franko
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science
st. University 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: Sychyk.Kateryna@gmail.com*

The process of institutionalization of alternative freedom content in the discourse of political theory has been considered. The influence of the early Karl Marx ideas and concepts at the process of formation of the essential aspects of leftist visions of critical theory of social organization has been analyzed. The regularities of transformation of theoretical constructs of the liberal theory of freedom and practice of institutional and socio-cultural aspects of modern democracies under the influence of Marxism and its theoretical legacy of the second half of the twentieth century have been revealed. The essential features of neo-Marxist interpretation of the human freedom within the political discourse and within the institutions of the modern state have been analyzed, democracy is considered the best form of its organization at this stage of formation of the developed liberalism.

Key words: democracy, Marxism, neo-Marxism, freedom, capitalism, man, actor, discourse.